

דוד טוביה שטראוס

בגדרי 'מצווה לשמוע דברי חכמים'

ראשי פרקים

- א. מבוא
- ב. 'על ימין שהוא שמאל'
- ג. שמיעה לחכמי הדורות
- ד. קבלת הש"ס
- ה. מסקנות למעשה
- ו. נספח - שאלות לעיון נוסף

א. מבוא

מאמר זה ידון בגדרי אחת ממצוות העשה שבתורה - מצוה שהגמרא במסכת הוריות (בב, קוראת לה: 'מצווה לשמוע דברי חכמים'. הגמרא אומרת על מצווה זו שניתן לטעות בהבנת גידרה ולהרחיב את חלותה גם למקום שבו היא איננה שייכת. מבואר בגמרא, שמי שטועה בטעות שכזו עלול להתחייב בקרבן חטאת.

הגמרא עוסקת בתלמיד היודע שבית הדין הגדול טועה בהלכה מסויימת, ואותו תלמיד טעה וחשב שהוא חייב להישמע להוראות בית הדין מכח 'מצווה לשמוע דברי חכמים':

הורו בית דין שחלץ מותר, ונודע לאחד מהן שטעו, או תלמיד יושב לפניו וראוי להוראה כגון שמעון בן עזאי, יכול יהא פטור? תלמוד לומר: "בעשותה אחת" - יחיד העושה על פי עצמו - חייב! היכי משכחת לה? כגון דידע דאסור וקא טעי ב'מצווה לשמוע דברי חכמים'.

כך גם פסק הרמב"ם (שגגות ג,ה) להלכה:

הורו בית דין לאכול חלב הקיבה כולו, וידע אחד מן הקהל שטעו ושחלץ הקיבה אסור, ואכלו מפני הוראתו, שהיה עולה על דעתו שמצווה לשמוע מבית דין אף על פי שהם טועים - הרי זה האוכל חייב חטאת קבועה על אכילתו.

מסקנת הדברים היא שלפעמים 'שמיעה לדברי חכמים' עלולה לעלות ביוקר, ולהביא את השומע להם להתחייב בקרבן חטאת. לכן אנו צריכים לברר את הדין הזה לאשורו, ולהבין מתי כן מתקיימת 'מצווה לשמוע לדברי חכמים', ומתי דווקא החלכה מחייבת שלא להישמע לדבריהם.

במה הדברים אמורים?

הדיון הקונקרטי העומד לנגד עינינו הוא במקרה הבא: תלמיד חכם שלמד סוגיה הלכתית מסויימת, ועל פי הבנתו בסוגיה הוא סובר שהיה ראוי לפסוק להלכה בדרך אחת, אך הוא רואה שדעתם של 'חכמים' שונים שונה מדעתו. השאלה היא - האם מוטל על אותו תלמיד חכם לבטל את דעתו מפני דעתם של החולקים, או שמא הוא מחוייב לנהוג דווקא על פי הבנתו שלו?

המאמר ידון באפשרות לחלוק על סוגי 'חכמים' שונים - החל מן הסנהדרין הגדולה, דרך התנאים, הגמרא, הראשונים, השולחן ערוך, גדולי האחרונים, ועד לגדולי הדור הנוכחי - על איזה מהם אסור לחלוק, ובאלו מקרים דווקא מי שנמנע מלחלוק במקום שדעתו אינה מסכימה לדעתם - הוא 'טועה במצווה לשמוע דברי חכמים'.

ב. 'על ימין שהוא שמאל'

כדי להתחיל להבין עניין זה צריך בתחילה לשאול - היכן בתורה נתפרשה המצווה הזו שצריך לשמוע לדברי חכמים? התשובה היא שהמקור הוא מה שנאמר בפרשת זקן ממרה (דברים יז, י-יב) שחובה לשמוע לדברי בית הדין הגדול היושב במקום המקדש, ושאינן לסור מדבריו:

ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך מן המקום ההוא אשר יבחר ה',
ושמרת לעשות ככל אשר יורוך. על פי התורה אשר יורוך ועל המשפט
אשר יאמרו לך תעשה, לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל.
והאיש אשר יעשה בזדון לבלתי שמוע אל הכהן העומד לשרת שם את
ה' אלקיך או אל השופט - ומת האיש ההוא ובערת הרע מִיִּשְׂרָאֵל.

פשט הפסוקים מורה שגם מי שחושב שבית הדין טועה - כגון אותו זקן ממרה - הרי הוא מחוייב לשמוע לדבריו. כך גם דרשו חז"ל בספרי דרשה מפורסמת שהובאה למעשה גם על ידי רבים מן הראשונים¹:

לֹא תִסּוּר מִן הַדָּבָר אֲשֶׁר יִגִּידוּ לָךְ יָמִין וּשְׂמָאלִי - אֲפִילוֹ אוֹמְרִים לָךְ עַל
יָמִין שֶׁהוּא שְׂמָאל וְעַל שְׂמָאל שֶׁהוּא יָמִין.

אך לפי זה, הרינו עומדים עתה בתמיהה גדולה עד מאוד - מדוע הגמרא הנ"ל בהוריות אומרת שהתלמיד שחושב שבית הדין טעה הוא 'טועה במצווה לשמוע דברי חכמים'?

1 רש"י ורמב"ן דברים יז, יא, רמב"ן בהשגה לספר המצוות בשורש הראשון, ראב"ד בריטבי"א שבת קלא; שו"ת הרשב"א ב, שכב; יראים לא; חינוך תצו; אור השם ג חלק א ה, ב; העקרים ג, כג.

הרי לכאורה אותו תלמיד צודק, וכך היא באמת המצווה לעשות כדבריהם 'אפילו אומרים לך על ימין שהוא שמאל! הרי אם אותו תלמיד לא היה עושה כדברי החכמים לכאורה היה עליו דין 'זקן ממרא'!

התשובה לדבר נמצאת בחילוק שמחלק הרשב"א (שו"ת הרשב"א ב,שכב) בין מקרה של תלמיד שיש לו ראייה לדעתו, לבין מקרה שנראה לו לחלוק מסברא בלא ראייה. הרשב"א מאריך ומוכיח את החילוק הזה, אבל אנו נביא את עיקרי דבריו בתמצות:

אין דוחין דברי הראשונים חכמי הדורות, בסברא בלא ראייה... שהרי כתוב: "ואל השופט אשר יהיה בימים ההם". ואפילו אומרים על הימין שהוא שמאל... ורבא, הכי אמר להו לרב פפא ולרב הונא בריה דרב יהושע: 'כי אתי פסק דינא דידי קמייכו וחזיתון ביה פרכא [לא תגמרו מיניה, דאין לדיין אלא מה שענינו רואות]'. אבל בסברא בעלמא - אין להם לדחות דברי רבא שהיה גדול מהם ורבם.

הרשב"א מתייחס לפרשת זקן ממרא, וכותב שמה שנאמר שיש לשמוע אל השופט אפילו אומר 'על הימין שהוא שמאל', הוא רק כאשר אין ראייה כנגד אותו השופט. על פי זה מובן הדין של אותו תלמיד ש'טועה במצווה לשמוע דברי חכמים' - שזה רק כאשר יש לתלמיד ראייה שהם טועים, ולא כאשר זו רק סברא שיש לו שמורה להיפך².

באופן דומה כתב גם הראב"ד (מובא ברא"ש סנהדרין ד,ו):

אין לנו עתה לחלוק על דברי גאון מרא"ת דעתנו לפרש הענין בדרך אחר כדי שישתנה הדין מדברי הגאון, אם לא בקושיא מפורסמת.

נמצא מסקנת פרק זה: ה'מצווה לשמוע לדברי חכמים' היא אפילו כאשר נראה מסברא שהם טועים, אך השומע לדברי חכמים במקום שיש לו ראייה שהם טועים - הרי הוא 'טועה במצווה לשמוע דברי חכמים'.

2 מסתבר שזהו גם העיקרון העומד בעומק דברי הרמב"ן (השגות לספר המצוות שורש א) והחינוך (תצו) שכתבו שאם התלמיד שטח את טענותיו לפני בית הדין והם לא קיבלו את דבריו אז הוא כן מחוייב לשמוע להם - שכיוון שכך הרי נתברר שראייתו אינה ראייה גמורה, ונתברר שאינו חולק עליהם אלא בסברא.

ג. שמיעה לחכמי הדורות

השאלה השניה שצריך לשאול בעניין היא - האם המצווה שנאמרה בתורה מתייחסת רק לבית הדין הגדול שבירושלים היושב בלשכת הגזית, או שמא יש להבין את מצוות התורה באופן רחב יותר - שאסור לחלוק על החכמים הגדולים שבכל הדורות? השאלה הזו נשאלת, משום שרבים רגילים לצטט את האימרה "אפילו אומרים לך על ימין שהוא שמאל" בהקשר של חיוב לשמוע לגדולי הדור בימינו.

נראה ששאלה זו מצויה במחלוקת ראשונים. בדברי הרשב"א והראב"ד שראינו לעיל מפורש שיש איסור לחלוק על חכמי כל הדורות. דין זה מופיע בהרחבה בספר החינוך (תצה-תצו), שכתב שממה שנאמר "ואל השופט אשר יהיה בימים ההם" יש ללמוד שהמצווה נוהגת בחכמים הגדולים שבכל דור ודור, ולא רק בבית דין הגדול שבירושלים:

בכלל המצווה גם כן לשמוע ולעשות בכל זמן וזמן כמצוות השופט, כלומר החכם הגדול אשר יהיה בימינו בזמנו, וכמו שדרשו זכרונם לברכה: 'ואל השופט אשר יהיה בימים ההם - יפתח בדורו כשמואל בדורו'.

ראינו שזו דעתם המפורשת של שלושה ראשונים (ראב"ד, רשב"א, חינוך), אמנם נראה שניתן להוכיח מדברי ראשונים רבים שהם חולקים על הבנה זו, וסוברים כצד השני שהזכרנו, שהמצווה לשמוע דברי חכמים אמורה רק לגבי בית הדין הגדול שבירושלים. היריעה קצרה במסגרת זו לפרט את כל המקורות בראשונים שמורים על כך, ועל כן נביא בגוף הדברים שלושה מקורות שפשטם מורה כדברינו, ובהערה נביא מקורות נוספים שחלקם דורשים גם עיון והעמקה בסוגית זקן ממרא³.

3 דרשות הר"ן (דרוש יב): "לפי דברי פרשה זו ההכרעה לא נמסרה, רק לסנהדרין גדולה... ואם כן מנין לנו שנתחייב לעשות מעשה כפי הכרעת חכמי הדורות". סמ"ג (ברמזי המצוות): "מצווה קיא: לשמוע לבית דין הגדול שיעמדו להם, שנאמר: ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה". הרשב"ץ (זוהר הרקיע עשין נב): "למנות סנהדרין... ומצות עשה לשמוע אליהם שנאמר: ועשית על פי הדבר אשר יורוך". אור השם (מאמר ג חלק א ה,ב): "המשפט ליושבים לפני ה' יתברך במקום אשר יבחר... אנשי כנסת הגדולה שעל פיהם אנו חיים... והם אשר מסרו הקבלה לבעלי המשנה". הסמ"ק לא מנה מצוות אלו ומשמע שסובר שאין נוהגות בזמן הזה. כך יש להוכיח מראשונים רבים שכתבו שגדרי 'לא תסור' תלויים בגדרי זקן ממרא: הרמב"ן בהשגות לספר המצוות (בשורש הראשון, ועיין שם עוד בהמשך שגם כן משמע מן הדברים שכל המצווה שייכת רק בבית הדין הגדול), רבנו דוד והר"ן בסנהדרין (פז,א), כן יש להוכיח מחלק ממוני המצוות (אזהרות אתה הנחלת, אזהרות רבנו שלמה בן גבירול, זוהר הרקיע קמח, יראים לא) שלא מנו את הלאו ד'לא תסור' אלא רק את עונש זקן ממרא שהבינו שגדרי שניהם שווים, וכך גם

אחד המקורות המפורשים בעניין הוא דברים מפורסמים של רבי יהודה הלוי בספר הכוזרי (ג,לט), המרחיב לבאר שהמצווה לשמוע 'אל השופט שבכל דור ודור' הוא רק כשהסנהדרין נמצאים במקום המקדש, ואילו בדברי חכמים שנאמרו בגלות לא שייכת המצוה הזו:

אנחנו מצווים לשמוע אל השופט הממונה בדורו, כמו שאמר הכתוב: "או אל השופט אשר יהיה בימים ההם" - וכל זה בזמן שסדר העבודה והסנהדרין וכל שאר המשמרות ששקדו על שלמות אורח החיים של העם נשארו בהווייתם.

כך גם מתבאר ברמב"ם (ממרים א, א-ב) שפרשה זו נאמרה רק לגבי בית הדין הגדול שבירושלים⁴:

בית דין הגדול שבירושלים הם עיקר תורה שבעל פה, והם עמודי ההוראה ומהם חק ומשפט יוצא לכל ישראל, ועליהן הבטיחה תורה שנאמר: "על פי התורה אשר יורוך" - זו מצוות עשה. וכל המאמין במשה רבינו ובתורתו חייב לסמוך מעשה הדת עליהן ולישען עליהן. [ו]כל מי שאינו עושה כהוראתן עובר בלא תעשה שנאמר: "לא תסור מכל הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל".

כמו כן כתב היראים (שצח) שהלאו ד'לא תסור' שייך רק בבית הדין הגדול שבלשכת הגזית:

לא תסור. הזהיר הבורא יתברך שלא לסור מדברי בית דין הגדול שבירושלים דכתיב בפרשת שופטים: "לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל"... וכבר פירשנו למעלה במשפט זקן ממרא מניין לנו שבבית דין שבלשכת הגזית הכתוב מדבר.

נראה באזהרות הרס"ג (נא) שבמקום לכתוב את הלאו ד'לא תסור' כתב "זידון לא תזידון", שמתניחם למה שנאמר בסוף פרשת זקן ממרא "ולא יזידון עוד".

4 כן הוא גם בהקדמה להלכות ממרים: "הלכות ממרים יש בכללן תשע מצות: א. לעשות על פי התורה שאמרו לנו בית דין הגדול. ב. שלא לסור מדבריהם...", וכן בספר המצוות "המצווה הקע"ד היא שצינו לשמוע לבית דין הגדול... וכבר התבאר משפטי מצווה זו בסוף סנהדרין".

נמצא מסקנת פרק זה: לדעת רוב הראשונים, אין מצווה מן התורה להישמע לגדולי החכמים שבכל דור ודור, וה'מצווה לשמוע לדברי חכמים' שייכת רק בבית הדין הגדול שבלשכת הגזית.

ד. קבלת הש"ס

הובלנו עד עתה מהלך דו ראשי - הראינו שישנם שתי הגבלות ל'מצווה לשמוע לדברי חכמים':

- א. כאשר יש לתלמיד ראייה שהחכמים טועים אין לו לעשות כדבריהם.
- ב. רוב הראשונים סוברים שהמצווה לא נאמרה לגבי חכמי כל דור ודור אלא רק לגבי בית הדין הגדול שבירושלים.

אמנם לאור שתי הסייגים הללו אנו צריכים לעמוד על נקודה סתומה - מדוע אנו מוצאים שדורות החכמים שבאו אחרי חתימת התלמוד הבבלי קיבלו את דברי הש"ס באופן מוחלט? האם יתכן שבשום מקום לא היה נראה לאיזה חכם שיש לו ראייה כנגד מסקנה של הש"ס? עוד יותר קשה להבין את רוב הראשונים הסוברים שהמצווה שייכת רק בבית הדין הגדול - מדוע הם נמנעו מלחלוק על הש"ס?

יש לציין שהתופעה הזו של קבלת הש"ס היא ייחודית בהיסטוריה של ההלכה, ובולט מאוד שהיא אינה דומה לעובדה שהאמוראים נמנעו מלחלוק על התנאים, או לכך שהאחרונים נמנעים מלחלוק על הראשונים. ההבדל הוא בכך שקבלת הש"ס היא מוחלטת לגמרי, כך שנראה שלא מצינו אפילו מקום אחד שבו אחד מן הגאונים או הראשונים הורה למעשה בניגוד להבנתו בדברי הגמרא. זאת לעומת התופעות האחרות, שמאופיינות בהרבה יוצאים מן הכלל כגון 'רב תנא ופליג' וכדומה.

נראה שדווקא המוחלטות הזו של קבלת הש"ס יכולה לרמוז לנו על העיקרון ההילכתי שעומד בבסיסה. רואים כאן שהאיסור לחלוק על הש"ס אינו נובע מן ה'מצווה לשמוע דברי חכמים', אלא מעיקרון אחר: **ההסכמה הכללית הרחבה לקבל את הש"ס** היא עצמה זו שמחייבת את הדבר, והרי זה כאילו שהתאספו כל חכמי הדור ותיקנו תקנה ידרבנן' שלא לחלוק על הש"ס⁵.

5 כדברים אלו, שיש מושג של תקנה בפסיקת הלכה עולה מהשוואת פירוש הרמב"ם למשנה (עדינות א,ה) ש'אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חבריו' - שכתב הרמב"ם שהיא עוסקת בבתי דין שפסקו הלכה במחלוקת - לבין דעתו (ממרים ב,ב) שמשנה זו עוסקת בתקנות וגזירות. על פי זה מובן גם חידושו של המהרי"ק (קסה,ד) שכללי הפסיקה נוגעים רק למחלוקות הנוגעות לזמן הזה ולא למחלוקות שהן 'הלכתא למשיחא'.

כעין הסבר זה כתב הכסף משנה (ממרים ב,א), והוא כתב כמו כן גם כדי לבאר מדוע האמוראים נמנעו מלחלוק על התנאים, שתיקנו כן בין בחתימת המשנה ובין בחתימת הגמרא שלא יהיה רשות לחלוק עליהם⁶:

הא דתנן בפרק קמא דעדות: "שאין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חבירו" מוקי לה רבינו בגזירה או תקנה... ואפשר לומר שמיום חתימת המשנה קיימו וקבלו שדורות האחרונים לא יחלקו על הראשונים, וכן עשו גם בחתימת הגמרא שמיום שנחתמה לא ניתן רשות לשום אדם לחלוק עליה⁷.

מהו הטעם שקיבלו עליהם ישראל תקנות אלו שלא לחלוק על המשנה והגמרא, כנגד דין התורה המחייב כל חכם להורות לפי הבנתו שלו? הרב קוק מתייחס לעניין במאמרו 'ריהטא דחקלאי' (הודפס ב'שדה חמד' לרבי חזקיה מדיני חלק ו, דף יט), שהצורך בקביעת תקנה שכזו הוא כדי שלא ירבו מחלוקות בישראל ותיעשה התורה כשתי תורות:

רבו מחלוקת החכמים בכל דיני התורה וחשו למחלוקת בישראל ושלא תיעשה התורה כשתי תורות חס וחלילה, על כן קבעו כללי הלכות בהסכם כל חכמי ישראל או רובם, כעניין שכתב הרמב"ם בהקדמה בעניין התלמוד וחתימתו.

נעיר כאן על נפקא מינא מובהקת היוצאת מהבנה זו, והיא - כיצד מתייחסים לדינים שהגמרא השאירה אותם ב'תיקוי' ולא הכריעה בהם? האם יכול לבוא אחד מחכמי הדורות הבאים ולומר שנראה לו בסברתו להכריע כצד אחד של הספק? אם כוחה של הגמרא נובע רק מסמכותם של החכמים שחיברו אותה - הרי ברור שבדבר שחכמי

6 הרב קוק (באר אליהו כה,ז) מעיר על דברי הכסף משנה הללו ממה שמצינו שבמקומות מסוימים כן נחלקו אמוראים על תנאים. אמנם יש לתרץ שהקבלה שקיבלו עליהם את המשנה לא היתה קבלה מוחלטת, והתירו לעצמם פתח לחלוק במקרים מסוימים. יש להוכיח בדברי הכסף משנה ממה שכתבו הרמב"ן ורבינו יונה (בבא בתרא קלא,א) שמה שאין האמוראים חולקים על התנאים הוא רק בדברי תנאים שנכתבו בברייתא ולא בכל מימרא, שלפי הכסף משנה הדבר מובן שרק את אלו קיבלו על עצמם.

7 מסתבר שכך יש לבאר את כוונת דברי הרמב"ם בהקדמה למשנה תורה: "כל הדברים שבגמרא הבבלי חייבין כל ישראל ללכת בהם... הואיל וכל אותם הדברים שבגמרא הסכימו עליהם כל ישראל", וכן את דברי הר"ן בדרשותיו: "זה עניין הסכמת הגמרא, ושאין ישראל רשאי לחלוק על דבריו כלל... [שכיוון שהסכימו רוב מנין החכמים ההם בדברים המוסכמים בגמרא, נצטוונו לילך אחריהם]", אך צריך עוד עיון בכל דבריהם במקורות אלו.

הגמרא לא הכריעו בו אין כל בעיה שחכם אחר יכריע בו על פי דעתו. אך לפי מה שכתבנו שסמכותה של הגמרא נובע מתקנה לקבל את דבריה באופן מוחלט כדי שלא תיעשה התורה כשתי תורות, מסתבר לומר שאין לשנות ממנה אפילו במקום שהיא נשארה ב'תיקו'.

כך אכן כתב הנימוקי יוסף (באילפס סנהדרין יא,ב) שבמקרה של 'תיקו' בגמרא, אם דיין לא פסק בו שהממון ישאר ביד הנתבע - הרי הוא 'טועה בדבר משנה':

כן הוי 'טועה בדבר משנה' כל שטועה בדבר שנפסק דינו בתלמוד, או שטעה בדבר שנשאר בספק, כגון הני בעי דקיימינן בתיקו דהוי חומרא לתובע וקולא לנתבע ולא עבד הכי - 'טועה בדבר משנה' הוא, שכבר נפסק הדין לפי הכללות המסורות בידינו.

נמצא מסקנת פרק זה: קבלת הש"ס אינה נובעת מ'מצווה לשמוע לדברי חכמים', אלא זוהי מין תקנה 'דרבנן' שלא לחלוק על הש"ס.

ה. מסקנות למעשה

ראינו, אם כן, שישנם שלושה גדרים בדבר:

- א. הלכה שנפסקה בבית הדין הגדול - אין לחלוק עליה מסברא, אך ניתן לחלוק מכוח ראייה.
 - ב. הלכה שנאמרה על ידי הגדולים שבכל דור ודור - יש שהחמירו שלא לחלוק בלא ראייה, אך לרוב הראשונים ניתן לחלוק אפילו מסברא.
 - ג. הלכה שנכתבה בחיבורים שקיבלו ישראל שלא לחלוק עליהם - אין לחלוק עליהם כלל, וחייבים לנהוג כפי שקיבלו כל ישראל.
- אם כן ברור לנו שאיננו חולקים על פסקים של הסנהדרין הגדולה, וכן על פסקים המופיעים בש"ס. אמנם נותר לנו להסתפק בכמה חיבורים מאוחרים יותר שקצת נראה שקיבלו ישראל שלא לחלוק עליהם:

- האם קיבלו ישראל שלא לחלוק על דברי ה'ראשונים' כולם?
- האם קיבלו ישראל שלא לחלוק על השולחן ערוך? האם הספרדים קיבלו כך על עצמם?
- האם האשכנזים קיבלו עליהם שלא לחלוק על ה'משנה ברורה'?

ברור שעיקר התשובה לשאלות אלו צריכה להיעשות תוך ניתוח מציאותי והיסטורי, אך אנסה לתמצת את המסקנות שאני הגעתי אליהם בעניין זה.

נתחיל בשאלה האחרונה, ונאמר שהדבר ברור שהאשכנזים לא קיבלו עליהם כלל את פסקי ה'משנה ברורה' בשום אופן. מה שרבים מן האשכנזים משתמשים בספר ה'משנה ברורה' כדי ללמוד ממנו את ההלכה הוא בעיקר משום שזהו ספר נוח לשימוש שסיכם את כל מה שנאמר לפניו, ושנכתב על ידי אישיות בעלת שיעור קומה שניתן לסמוך עליה. הדבר דומה לספר 'שמירת שבת כהלכתה' שרבים משתמשים בו וסומכים על דבריו בהלכות שבת, אך בוודאי שאין שום כוונה לקבל את דבריו כפוסק אחרון.

כך רואים למעשה לגבי ה'משנה ברורה', שישנם מקומות רבים ביותר שבהם המנהג הנפוץ הוא דלא כדברי ה'משנה ברורה', וכך גם רואים בכל ספרי השו"ת של הפוסקים המובהקים בדורות האחרונים שאינם נמנעים כלל מלחלוק על ה'משנה ברורה' במקום שדעתם אינה מסכימה לדעתו.

לגבי השולחן ערוך, ברור כמו כן שהאשכנזים לא קיבלו אותו כפוסק אחרון כלל, וכל ספרי האחרונים האשכנזים מלאים וגדושים במחלוקות על דברי השולחן ערוך, גם במקומות רבים שבהם הרמ"א לא הגיה עליו (וכמו כן במקומות רבים הגהות הרמ"א אינן מקובלות למעשה).

אמנם לגבי הספרדים, נראה שאכן קהילות רבות קיבלו את השולחן ערוך כפוסק אחרון שנשמעים להוראותיו בכל דבר מלבד מקומות מועטים היוצאים מן הכלל. אך לגבי הספרדים הנמצאים היום בארץ ישראל, צריך להעמיק בשאלה אם אכן ראוי שיגררו אחרי מנהג קהילותיהם שמקדם, או שכיון שנעקרו ממקומם ונתערבו כל הגלויות זו בזו נתבטלו כל תקנות הקהילות השונות.

לגבי מחלוקת על ה'ראשונים', נראה שאכן המציאות היא כזו שרוב מוחלט של חכמי הדורות המאוחרים נמנעו מלחלוק על דינים שנאמרו על ידי הראשונים, ואפילו כשהיו להם קושיות על דבריהם. בכל מקום מוצאים שה'אחרונים' בונים את כל דבריהם על גבי דברי הראשונים, בדיוק כפי שהראשונים בנו את דבריהם על דברי הגמרא.

בכל זאת ברור שבנקודה אחת הקבלה שקיבלו את הראשונים שונה מקבלת הש"ס, והוא שלגבי המחלוקות שבש"ס קיבלו ישראל כללים מוחלטים כיצד לפסוק להלכה. זאת לעומת המחלוקות בין הראשונים שבהם לא מצינו שהאחרונים קיבלו כללי הכרעה ברורים. לכן נראה שאחרון יכול להורות כנגד דברים שנאמרו על ידי הראשונים בכל מקום שהוא מוצא ראשון אחר שמסכים לדעתו שלו.

כדברים אלו כתב הרב קוק להלכה, שחכם שבא לפסוק הלכה על פי הכרעת דעתו הרי הוא חייב לעיין קודם לכן בכל ספרי הראשונים, שמא ימצא בהם מי שחולק על דעתו⁸, אך בספרי האחרונים אין חייבים לחפש, שגם אם ימצא מי שחולק על דעתו עדיין ספק הוא שמא דברי אותו אחרון יתיישבו על ליבו וישכנעו אותו לחזור בו מדעתו שלו:

מה שכתב עוד הגאון בעל המאמר שליט"א (- רבי חזקיה מדיני, בעל השדי חמד) לחפש בדברי שו"ת האחרונים, אם יש חיוב לחפש אחרי כל דין מה שהורו בזה רבנן, או שכיון שכבר עלה בידו מעיון בשיקול דעתו וראיות נכונות יש לומר שדי בזה?

הנה בוודאי גדולים כאלה שכשיראה דבריהם אין מקום לחלוק עליהם ודאי החובה כל מקום דאפשר לדעת דעתם... אבל בספרי אחרונים, (ד)יש לומר אפילו כשיראה דבריהם לא יהיה סבירא ליה כיון שעלתה ההלכה בידו בראיות, ויש לדון בזה מדין 'ספק ספיקא' - שמא לא נמצא שלא כדבריו והוראתו, ואם תמצא לומר נמצא שמא יתקיימו אצלו דבריו גם כן אחרי רואו האמור עם הספר להיפך.

נמצא מסקנת הדברים: ניתן לחלוק על דברי האחרונים, ואפילו על דברי ה'משנה ברורה' וה'שולחן ערוך' (לכל הפחות לאשכנזים). אך אין לפסוק הלכה בניגוד לדבר שמפורש ב'ראשונים' - כאשר אין מקור אחר בראשונים שמתאים לכך, ופוסק שמחדש הלכה צריך אף לחפש ולתור בכל ספרי הראשונים לוודא שאין מי שחולק על חידושו.

8 עיין עוד במה שכתב גם כן בבאר אליהו (חושן משפט כה,ה), שמשוה את מה שאין האחרונים חולקים על הראשונים למה שהאמוראים קיבלו עליהם שלא לחלוק על התנאים. אמנם הוא כתב שם שלדעת הגר"א לא קיבלו להימנע מלחלוק על ראשונים במקום שיש עליהם קושיא ברורה. כך גם מפורסם שהגר"א לא נמנע מלחלוק לעיתים על ראשונים. אך למעשה כתבנו שנראה שהדורות האחרונים כן קיבלו על עצמם שלא לחלוק על ראשונים כלל, גם במקום שעלו קושיות כנגדם.

ו. נספח - שאלות לעיון נוסף

במאמר זה נגענו בעיקרי הדברים, ולא יכולנו להקיף את הנושא הזה מכל צדדיו. נעיר כאן בקיצור על נקודות אחדות שנותרו לעיון ושהם חשובות להשלמת העניין:

- כיצד ראוי שיכריע חכם שדעתו האישית נוטה לפסוק באופן מסויים, אך הוא רואה שרבים וחכמים ממנו אינם סוברים כמותו? האם ראוי שיבטל דעתו מפני דעתם כיוון שמסתמא האמת היא איתם, או שעליו לפסוק דווקא לפי הכרעת שכלו שלו? (עיין בהקדמת הרמב"ם למשנה תורה; בשו"ת הרשב"א ב,שכב; רא"ש סנהדרין ד,ו; הקדמה לשבלי הלקט חלק ב; דרשות הר"ן דרושים ז ו-יב; תרומת הדשן פסקים רמא.)
- האם 'קבלת הש"ס' נוגעת רק לתלמוד הבבלי או גם לתלמוד הירושלמי? (עיין רי"ף עירובין לה,ב; הקדמת הרמב"ם למשנה תורה; רא"ש סנהדרין ד,ו.)
- האם 'קבלת הש"ס' נוגעת גם להלכות התלויות בעניינים מדעיים ומציאותיים שנתבררו כיום שאינם נכונים? (עיין רמב"ם הלכות שחיטה י,ג והלכות רוצח ח,ב; תוספות רבינו אלחנן עבודה זרה כד,ב; שו"ת הרשב"א א,צח ו-ג,ריד; ספר החינוך מצוה עג; ר"ן על הרי"ף חולין יא,א; תרומת הדשן שו"ת רעא ופסקים קסז; שו"ת הריב"ש תמז; מאירי חולין נד,א)
- איפה בדיוק עובר קו הגבול ההיסטורי בין ה'ראשונים' ל'אחרונים'? ובנוסף - האם כל חכם שחי בדורות ה'ראשונים' נחשב ל'ראשון', גם אם לא היה מן המפורסמים שבהם?

